

1.2. РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Валерій Нестеренко, Валерій Сторчовий

Преса Поділля як джерело дослідження релігійних процесів в УСРР у 1920-ті рр.

Розглядаються та аналізуються матеріали радянських періодичних видань Поділля, у яких міститься інформація про релігійні процеси в радянській Україні у 1920-х рр. Велика увага звертається на публікації в офіційних органах Кам'янець-Подільського райвиконкому, Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У та Окрвиконкому: часописах "Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У" і "Червоний кордон".

Ключові слова: церква, священник, православ'я, римо-католицизм, Поділля, процес, пресії, релігійні громади

Радянські періодичні видання є важливим джерелом вивчення релігійних процесів в УСРР. Незважаючи на те, що вміщені у них матеріали були класово-тенденційними, які відображали офіційну радянську позицію, вони містять чимало цікавих фактів, яких немає в звітах місцевих партійних та радянських функціонерів, секретних документах ДПУ, спогадах свідків тих подій. За публікаціями в часописах можна простежити еволюцію ставлення місцевої влади до релігійних конфесій та вірян.

Газетні матеріали стосовно досліджуваної нами проблематики умовно можна розділити на кілька груп: 1) закони, накази, розпорядження та інші офіційні документи центральних органів влади (КП(б)У, РНК, ВУЦВК) щодо діяльності релігійних конфесій; 2) інструкції для проведення на місцях різних антирелігійних агітаційних кампаній; 3) детальна інформація про публічні кримінальні процеси, які відбулись у 1920-х рр. на теренах Поділля проти священників УАПЦ та Римо-католицької церкви; 4) звернення, маніфести керівників УАПЦ, Римо-католицької церкви до вірян Поділля; 5) дописи місцевих партійних та радянських функціонерів щодо релігійної ситуації в регіоні; 6) статистичні дані, окремі факти про закриття церков тощо.

У цій праці ми не ставимо собі завдання проаналізувати документи перших двох груп, оскільки це може бути темою для окремого наукового дослідження, зосередимося передовсім на розгляді наступних чотирьох. Матеріали будуть проаналізовані нами, виходячи із хронологічного принципу. Це дасть можливість краще проілюструвати антирелігійну політику радянської влади, показати її певні відмінності на різних етапах, зрозуміти якими методами вона керувалась у своїй діяльності.

Радянські часописи давно стали об'єктами досліджень для сучасних українських істориків та краєзнавців. Так, їхні матеріали використав Р. І. Андрущак у своєму дисертаційному дослідженні про Римо-католицьку церкву на Поділлі у 1920-ті рр. [1].

К. Мельничук на основі публікацій “Червоного кордону” написала статтю про так зване “Антонівське чудо” [2]. Інформація з тогочасних подільських часописів також міститься у статтях, наукових повідомленнях авторів даної роботи [3]. Проте, в сучасній українській історіографії відсутня загальна джерелознавча праця, яка б містила детальний аналіз досліджуваної нами проблематики.

У листопаді 1920 р. на теренах Подільської губернії закріпились більшовики. Встановлення радянської влади подекуди супроводжувалось нищенням релігійного майна, арештами священників та вірян. Враховуючи те, що авторитет радянської влади серед подільського селянства був мінімальним, місцева влада змушена була реагувати на подібні негативні явища. У місцевій пресі публікувалося чимало наказів про категоричне засудження подібних дій. Так, у часописі “Вісті Кам’янець-Подільського ревкому та Кам’янецького бюро КП(б)У” було вміщено наказ № 44, згідно якого заборонялося руйнувати або переробляти старовинні церкви, костьоли, а також знищувати, псувати та спалювати ікони [4]. Разом з тим преса поширювала накази про необхідність всім священникам – “служителям релігійного культу” – обов’язково зареєструватися при місцевих ревкомах, а пізніше – виконкомах.

Починаючи з травня 1921 р. радянські часописи під гаслом “Поділля – голодуючим!” періодично друкували статистику про кількість цінних предметів, які були “вилучені” з релігійних об’єктів губернії на користь “голодуючих Поволжя”. Так, уже в травні 1921 р. з храмів Подільської губернії було “зібрано” майже 61 пудів срібла, велику кількість срібних та інших цінних предметів тощо [5]. Подальші реквізиції церковних реліквій (хрестів, ікон, дароносниць та ін.) викликали опір з боку римсько-католицьких священників Кам’янця-Подільського (Недзельського, Дворжецького, Шишка, Шиманського), які були заарештовані місцевими чекістами за приховування церковних цінностей.

На початку серпня 1922 р. в міському Шевченківському театрі розпочався публічний судовий процес проти ксьондза Кафедрального костьола А. Недзельського, котрий широко висвітлювався у місцевій пресі [6]. З його публікацій довідуємось про ті методи, які використовували співробітники місцевих органів щодо вилучення церковних коштовностей. Згодом було виявлено нові обставини справи і її на кілька тижнів відклали. Відновився процес 24 серпня [7].

На лаві підсудних опинились ксьондзи Недзельський, Шишко, Дворжецький, Шиманський, а також парафіяни міських костьолів: сестри Рогозинські, Пелюшко, Гіпс, Комарніцький, яких обвинуватили у тому, що вони ховали костельні речі, які були визначені згідно декрету ВЦВК на закупку хліба голодуючим Поволжя і півдня України. Перед нами не ставиться завдання детально висвітлити цей процес, оскільки він уже знайшов своє відображення у вітчизняній історіографії. Зауважимо лише, що надруковані матеріали процесу містять фактичні дані не тільки про комуністичні методи проведення антирелігійної роботи, а й інформацію про ситуацію в Римо-католицькій церкві Поділля на початку ХХ ст., біографічні дані про місцевих ксьондзів. Суд мав у першу чергу показово агітаційно-пропагандистський характер. Його первинна мета полягала в тому, щоб поставити під радянський контроль польське та римсько-католицьке населення краю. Ксьондзів засудили до вищої міри покарання, але згодом її замінили на тюремне ув’язнення. Згодом ксьондз А. Недзельський помер у вінницькій в’язниці.

Радянська преса на початку 1920-х рр. активно висвітлювала також становище Православної церкви на теренах Поділля. Вона робила все можливе, щоб поглибити розкол серед православних вірян, провокувала конфлікти між парафіянами Російської православної церкви (РПЦ) (“тихонівської”) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Для цієї мети навіть друкували відозви та заяви керівників РПЦ та УАПЦ.

Так, у червні 1922 р. було опубліковано відкритий лист Подільського архієпископа УАПЦ Йоанна Теодоровича до Подільського єпископа РПЦ Пимена, який ще під час революції прославився своїми антиукраїнськими поглядами та боротьбою з українізацією церкви. У цьому листі Теодорович писав, що йому стало відомо, що Пимен називає УАПЦ єретичною конфесією [9]. У зв'язку із цим Теодорович пропонував 5 червня 1922 р. провести у Казанському Кафедральному соборі загальні збори вірян, де були б обговорені такі питання: автокефалія, соборність, українізація Православної церкви. Йоанн Теодорович вважав за доцільне провести публічний диспут з цих питань. Кожному промовцю він пропонував надати по годині. Проте, Пимен відхилив цю пропозицію, вважаючи, що така дискусія “некорисна”, а також в черговий раз відмовився визнати Теодоровича єпископом [10].

Цю публічну дискусію місцеві партійці використали для своєї мети. Їхня позиція добре проілюстрована словами відомого радянського письменника Івана Дніпровського, який у той час був керівником відділу політосвіти Кам'янецького повітового комітету. Він писав: “Для пролетаріату і русофільствующий Пимен і українізований архієпископ Іоанн є однакові вороги, з якими ми ведемо боротьбу... Наша робота робиться за нас самим ворогом. Вони влаштували побоїще драконів в рясах” [11].

Загалом місцева преса негативно ставилася до всіх релігійних конфесій, але особливо гостро саме до УАПЦ. Критичні дописи проти неї друкували частіше. Наприклад, у липні 1922 р. різко критикували діяльність провідника УАПЦ В. Липківського і лунало риторичне питання: “Що має спільного автокефально-петлюрівське панство з світом робітництва?” [12].

В період політики “коренізації” (1923 р. – початок 1930-х рр.) часописи Кам'яниччини поруч із загальними агітаційними антирелігійними матеріалами періодично вміщували і фактичну інформацію про релігійну ситуацію в регіоні. Так, 27 вересня 1924 р. у Кам'янці-Подільському розпочався публічний процес у справі так званого “Антонівського чуда” [13].

Перед “пролетарським” судом постали 35 обвинувачених та свідків. Серед них були тодішній Кам'янецький (пізніше – Проскурівський) єпископ УАПЦ Максим Задвірняк, священник автокефальної церкви у Новій Ушиці Бучко та ін. Детально про згаданий процес написано у статті К. Мельничук [2]. Тому зупинимось лише на окремих його моментах. Головне звинувачення на адресу підсудних полягало у тому, що вони начебто розповсюджували чутки про виявлення Матері Божої, поширювали “контрреволюційні” чутки, що радянська влада скоро загине, тому що обтяжує народ великими податками тощо. Священик Бучко говорив, що ідеологія УАПЦ прагне до найвишого земного блага, а Червона Армія “не христолюбива” тощо [14].

Звинувачені отримали порівняно невеликі терміни покарання – від 6 до 12 місяців в'язниці, а більшість було звільнено. Але головна мета цього процесу полягала не в певному покаранні окремих священників, а в тому, щоб дискредитувати діяльність

УАПЦ. І певною мірою це завдання було виконано. В будь-якому разі після 1924 р. спостерігається незначне зменшення кількості парафій УАПЦ на теренах Поділля. Вона поступово почала втрачати авторитет серед подільського селянства.

У лютому 1925 р. Кам'янець-Подільське ДПУ сфабрикувало нову справу проти місцевих ксьондзів. 26 лютого “Червоний кордон” повідомив своїх читачів про те, що ДПУ “на днях закінчило розслідування справи ксьондзів Шиманського, Анрущака, Матушевича та їхніх спільників (всього 13 осіб)” [15]. Цей процес, на відміну від попередніх, не мав відкритого характеру, його стенограми не публікували в пресі, але у періодиці можна було прочитати про сутність звинувачень. Ксьондзів звинуватили у тому, що вони начебто займались контрабандою, торгували пудрою, духами, дорогими речами. Тобто, таким чином робились спроби дискредитувати діяльність римо-католицької конфесії, звинувачуючи її представників у різних кримінальних злочинах.

Пропагандистську мету виконувала й публікація відкритого листа Одеського прелата ксьондза Крушельницького, який звертався до всіх римо-католицьких священників Радянської України із закликом припинити радянську агітацію, порвати всі відносини з Польщею [16].

Цікавою для дослідників історії релігій в Україні є постанова Подільської губернської інспекції праці від 10 квітня 1925 р., у якій, зокрема відзначалося, що на 1925 р., крім революційних свят, встановлювалися такі дні відпочинку для громадян: 18 квітня (Страшна п'ятниця), 20 квітня (Великдень), 28 травня (Вознесіння), 25 грудня (Різдво) [17]. Тобто, у цьому році як православні парафіяни, так і римо-католики святкували Різдво саме у грудні. Ця постанова також свідчить, що місцева влада змушена була рахуватися із релігійними почуттями людей і не могла просто так, звичайною заборонаю скасувати урочисте святкування релігійних свят.

Великий резонанс серед римо-католиків викликала “Декларація польських ксьондзів” Поділля, яка була спочатку надрукована у центральному часописі Радянської України “Вісті ВУЦВК” 3 січня 1928 р., а пізніше передрукована київськими, харківськими та подільськими періодичними виданнями [18]. Документ підписав генеральний адміністратор Подільської римо-католицької єпархії ксьондз Я. Свідерським, а також ксьондзи Квасневським, Нановським, Ганським, Йосюкасом та Кобцем. У ньому священники категорично відмовлялися від проведення антирадянської роботи, висловили свою підтримку уряду СРСР, зобов'язувалися не порушувати декретів про відокремлення церкви від держави. Крім того, вони відмовлялись від будь-якої політичної діяльності, засуджували будь-які зв'язки з польськими громадянами, протестували проти використання їх урядом Польщі у своїх політичних цілях. Декларація закінчувалась наступними словами: “В усіх питаннях політичного й радянського життя будемо лояльними громадянами щодо СРСР і закликаємо до цього ж польське населення виконувати так само чесно і невимушено свої громадські обов'язки перед республікою трудящих СРСР” [18].

Цей документ справив велике враження на поляків та римо-католиків радянської України. Частина парафіян сприйняла та підтримала цю декларацію, інша виявили розгубленість, а дехто із католиків навіть вважав її фальшивкою, сфабрикованою співробітниками ДПУ для залучення польського населення до так званого “комуністичного будівництва”. З недовірою сприйняли цю декларацію і місцеві функціонери. Їхню думку добре виразив В. Беляєв – у майбутньому відомий радянський письмен-

ник, автор екранізованої у 1970-их рр. трилогії “Стара фортеця”, який наприкінці 1920-х рр. спеціалізувався на написанні антирелігійних статей. У своєму дописі “Машкара не допоможе” він гнівно висловлювався, що ця декларація є лише спеціальним маневром римо-католицького кліру, щоб не втратити впливу серед вірян [18].

Згадав автор і про заарештованого у 1927 р. настоятеля Кафедрального костьолу Фелікса Любчинського, який начебто “використовував амвон костьолу для антирадянських цілей...” [18]. Через три роки ксьондз Фелікс Любчинський помер у сталінському концтаборі.

У 1929 р. паралельно із згортанням нової економічної політики відбулась різка зміна у ставленні радянської влади до релігійних спільнот. Якщо у попередні роки основний акцент у першу чергу спрямовувався на агітаційно-пропагандистську роботу серед населення (природничі лекції у сельбудах та клубах з критикою біблійних текстів, публікація “червоних колядок” та інших сатиричних матеріалів проти священників), то тепер влада все більше почала використовувати відкриті репресивні методи: арешти священників за надуманими політичними звинуваченнями, закриття релігійних будинків та перетворення їх у т. зв. “культурно-освітні установи”. Цю зміну можна добре простежити, аналізуючи радянську пресу. Так, 17 березня 1929 р. “Вісті ВУЦВК” вмістили інформацію про те, що секретаріат ВУЦВК погодився на пропозиції окружних організацій закрити синагоги у Вапнярці (Тульчинська округа), Кузьміні (Проскурівська), Комаргороді (Тульчинська), Шатаві (Кам’янець-Подільська), Старому Майдані Закревському (Проскурівська) та міську синагогу у Вінниці [19]. Їхні будівлі передбачалось віддати під школи, хати-читальні, клуби. Подібні оголошення та об’яви час від часу вміщували регіональні періодичні видання Поділля.

Як відомо, наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. за сфабрикованими ДПУ звинуваченнями на Поділлі було заарештовано багатьох священників УАПЦ та римо-католицьких ксьондзів. Проте годі знайти у місцевих часописах хоча б згадку, наприклад, про арешт активного діяча УАПЦ а одночасно визначного історика Поділля Ю. Сіцінського чи репресованих ксьондзів. Якщо у 1920-ті рр. часописи присвячували цілі сторінки висвітленню показових антирелігійних процесів, то тепер про них важко знайти хоча б невелике повідомлення. Судові процеси загалом стали закритими і представників преси до них не залучали.

Щоправда, весною 1930 р. центральна преса багато писала про процес так званої “Спілки визволення України” (СВУ) [20]. У цій справі були заарештовані і деякі провідники УАПЦ, зокрема В. Чехівський. Їхні свідчення містять цікаві факти з історії автокефального руху на Поділлі.

Апогей атеїстичної політики припадає на середину 1930-х рр. Але радянська преса замовчувала факти масових арештів священників та вірян, закриття церков, синагог та костьолів. Лише подекуди можна знайти окремі факти на цю тематику. Так, у дописі “Замість церкви – квітучий газон” мовиться про те, що “здійснюючи план перебудови міста”, Кам’янець-Подільський комунальний відділ розпочав розбирати церкву Св. Олександра на Новому плані. Планувалось звільнену площу використати під газони палацу піонерів, а згодом побудувати там міський театр [21]. З повідомлення “Організувати музейне містечко” від 26 березня 1937 р. можна довідатись що в цей час у приміщенні закритого Кафедрального Петро-Павлівського костьолу

знаходився природничий відділ Кам'янець-Подільського музею [22]. Подібні короткі факти містяться в публікаціях багатьох районних періодичних видань.

На основі нашого дослідження можна зробити висновок: радянська преса Поділля 1920-х рр. є важливим джерелом вивчення релігійних процесів; критичне дослідження публікацій на цю тематику допоможе краще зрозуміти атеїстичну політику радянської влади та виявити ті факти, які відсутні в інших історичних джерелах.

1. Андрущак Р. І. Римо-католицька церква на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 20 с.

2. Мельничук К. Рух опору атеїстичній політиці більшовицької влади у 1920-х рр. на Поділлі на прикладі “Антонівського дива”. URL: [www.cdvr.org.ua > sites > default > files > attached > melnichuk](http://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/melnichuk).

3. Нестеренко В., Сторчовий В. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті–90-ті роки ХХ ст. Коломия: ВПТ “ВІК”, 2001. 67 с.; Нестеренко В. До питання про українізацію Православної церкви на Поділлі у 1920-ті роки // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Матеріали четвертого круглого столу. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 335–347; Нестеренко В., Сторчовий В. Римсько-католицька церква на Поділлі у 1920-ті роки // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. Львів, 2016. Т. 1. С. 270–281 тощо.

4. Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1921. 4 січ.

5. Поділля голодуючим // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1921. 28 трав.

6. Процес ксьондза Недзельського // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 8 серп.

7. Процес над ворогами голодних // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 27 серп.

8. Суд над ворогами голодних // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 8 верес.

9. Лист архієпископа Йоанна до Пимена // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 4 черв.

10. Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 13 черв.

11. Дніпровський І. Від ненависті гинуть // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 8 черв.

12. Невіра. Народня церква // Вісті Кам'янець-Подільського ВРК та Кам'янецького бюро КП(б)У. 1922. 2 лип.

13. Суд над антонівським чудом // Червоний кордон. 1924. 28 верес.

14. Суд над антонівським чудом // Червоний кордон. 1924. 5 жовт.

15. До процесу кам'янецьких ксьондзів // Червоний кордон. 1925. 26 лют.

16. Пастирський лист Одеського прелата ксьондза Крушельницького // Червоний кордон. 1925. 15 берез.

17. Червоний кордон. 1925. 23 квіт.

18. Декларація польських ксьондзів // Червоний кордон. 1928. 14 січ.

19. Замість молитовних будинків – культурно-освітні заклади // Вісті ВУЦВК. 1929. 17 берез.

20. Процес Спілки визволення України // Вісті ВУЦВК. 1930. Квіт.

21. Замість церкви – квітучий газон // Червоний кордон. 1935. 12 лют.

22. Організувати музейне містечко // Червоний кордон. 1937. 26 берез.